

Інтерв'ю з Тамарою Мельник про історію гендерної політики в Україні

23 квітня 2018

Тамара Марценюк

соціологиня, гендерна експертка і освітня активістка

Тамара Марценюк – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Києво-Могилянської академії, гостьова дослідниця низки міжнародних програм, зокрема, програми ім. Фулбрайта у Колумбійському університеті (США, 2017-2018). Авторка більше 100 наукових праць (у міжнародних і українських фахових виданнях), низки публіцистичних статей, розділів підручників і книг, зокрема «Гендер для всіх. Виклик стереотипам» (2017), «Чому не варто боятися фемінізму» (2018), «Захисники галактики: влада і криза в чоловічому світі» (2020). Викладає на кафедрі соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» з 2004 року. Близько 20 років займається дослідженнями на гендерну тематику. Сфера наукових інтересів – соціальна структура суспільства і гендерні відносини, гендер і політика, різноманітні форми жіночого активізму (у період від ЄвроМайдану 2013-2014 років до повномасштабного вторгнення) тощо. Має популярний онлайн курс на платформі «Прометеус» «Жінки і чоловіки: гендер для всіх». Поділяє ідею публічної соціології – науки і досліджень заради суспільних змін, тому постійно залучена у різноманітні міжнародні дослідницькі або викладацькі проекти. Із 2015 року разом із дослідницькою командою провела серію із п'яти соціологічних досліджень «Невидимий батальйон» про становище жінок у Збройних силах України. У 2023 році за внесок у дослідження на тематику фемінізму і гендерної нерівності отримала міжнародну нагороду ім. Емми Голдман.

Тамара Мельник — кандидатка юридичних наук, доцентка, громадська активістка. Працювала в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Інституті філософії та Інституті держави і права НАН України, Національному транспортному університеті.

Була експерткою з гендерних питань Програми розвитку ООН, радницею міністра України у справах сім'ї та молоді.[1]. Керівниця Ініціативної групи з гендерних питань Верховної Ради України, що її 1999 року створив народний депутат України М. П. Ковалко. Експертка Школи рівних можливостей.[2], голова наглядової ради БО БТ «Київський інститут гендерних досліджень».[3]. Співзасновниця організації «Ліга жінок-виборців України 50/50».

Більше як двадцять років займається тематикою забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві. Учасниця IV Всесвітньої конференції ООН із становища жінок (Пекін, 1995). Авторка і наукова редакторка низки наукових праць з гендерної тематики. Ініціаторка дослідження, наукова редакторка видання і співавторка першого комплексного дослідження гендерних відносин в Україні під назвою «Гендерний аналіз українського суспільства» (1999).[4].

Одна з громадських ініціаторок і учасниця підготовки проекту Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005). Організаторка наукового колективу з першої в Україні гендерної експертизи українського законодавства та наукова редакторка виданих цим колективом наукових праць.

Дослідницькі інтереси: громадянське суспільство, політична система суспільства, політика забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, гендерна експертиза законодавства, міжнародний досвід гендерних перетворень.

Праці з гендерної проблематики:

- *Мельник Т. М.* Творення суспільства ґендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з ґендерної рівності. — 2-ге доп. вид. — К.: Стилос, 2010. — 437 с.
- *Melnyk T. Creating the society of gender equality: international experience. Laws of foreign countries on gender equality.* — К., 2012. — 425 с.
- *Мельник Т., Кобелянська Л.* Час обирати жінок: ґендерний аналіз виборів 2006 року в Україні. — К.: К.І.С., 2006. — 70 с.
- ґендерні перетворення в Україні. — К.: Програма ПРООН, 2007. — С. 6-74.
- *Мельник Т. М., Кобелянська Л. С. 50/50 Сучасне гендерне мислення: Словник.* — К.: К.І.С., 2005. — 280 с.
- *Мельник Т. М.* Міжнародний досвід гендерних перетворень. — К.: Логос, 2004. — 320 с.
- *Мельник Т. М. ґендер як наука та навчальна дисципліна; ґендер у політиці; Правові аспекти гендеру // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. / Відп. ред. М. М. Скорик.* — К.: К.І.С., 2004. — С. 10-29, 219-265, 283-326.
- ґендерний розвиток в Україні: реалії і перспективи / Т. Мельник, Л. Лобанова, Т. Ніколаєнко та ін. — К.: Програма розвитку ООН, 2003.

— 104 с.

- Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. — К.: Логос, 2001. — 46 с.
- Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / Відп. ред. Т. М. Мельник. — К.: Логос, 2001. — 120 с.
- Політологія. Підручник. — К.: Вища школа, 1998. — С. 65–156, 220–285.
- Мельник Т. М. Передмова. Гендерна демократія: українська перспектива. Гендерна рівність: правове забезпечення. Державний механізм забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Жінки і чоловіки в політичних партіях України // Гендерний аналіз українського суспільства / Наук. ред. Т. М. Мельник. — К.: Програма розвитку ООН, 1999. — С. 9–18, 39–90.

Наукове керівництво і наукове редагування:

- Жінка і демократія: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2–5 червня 1995 року / Відп. ред. Т. М. Мельник. — К., 1995. — 180 с.
- Гендерний аналіз українського суспільства / Наук. ред. Т. М. Мельник. — К.: Програма розвитку ООН, 1999. — 393 с.
- 1999–2004 — наукова керівниця першого в Україні проекту «Гендерна експертиза українського законодавства», який здійснювали Гендерне бюро, створене Представництвом ООН в Україні, та Ліга жінок-виборців України 50/50, а також наукова редакторка виданих за результатами цього проекту праць (загалом понад 400 сторінок). Серед них:
 1. Гендерна експертиза українського законодавства. Концептуальні засади / Відп. ред. і кер. автор. колективу Т. М. Мельник. — К.: Логос, 2001.
 2. Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. — К.: Логос, 2001.

3. Буроменський М. В. Міжнародне право: ґендерна експертиза. — К.: Логос, 2001.
 4. Олійник А. С. Конституційне законодавство України: ґендерна експертиза. — К.: Логос, 2001.
 5. Болотіна Н. Б. Соціальне законодавство України: ґендерна експертиза. — К.: Логос, 2001.
 6. Лаврінчук І. П. Трудове законодавство України: ґендерна експертиза. — К.: Логос, 2001.
 7. Ромовська З. В. Сімейне законодавство України: ґендерна експертиза. — К.: Логос, 2001.
 8. Котюк І. І., Костенко О. М. Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: ґендерна експертиза. — К.: Логос, 2004.
- Наукова керівниця групи з написання проектів Національної концепції гендерних перетворень в Україні та Національного плану дій з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2015 роки, поданих до Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту 2005 року, що їх міністерство поклало в основу вперше ухваленої в Україні гендерної Концепції державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2010 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 року.
 - Членкиня авторського колективу першої щорічної державної доповіді «Стан забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві» (К., 2007. 223 с.), поданої до Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту.

Рецензія Тамари Марценюк на:

Тамара Мельник. Творення суспільства ґендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з ґендерної рівності.

Інтерв'ю:

«Розмова на часі». Чи є гендерна дискримінація в Україні? // Радіо «Свобода», 22 листопада 2003 року.

— Пані Тамаро, ви знана людина, адже ви активно долучалися до формування і впровадження гендерної політики в українському суспільстві ще з 1990-х років. Будь ласка, почніть із того, що вас спонукало взагалі цим зайнятися, що привернуло увагу до гендерної тематики.

— Проблема, якою я займалася у 1970–1980-х роках, — це була проблема політичної системи суспільства, відносин громадських організацій з органами державної влади. У ті часи в радянській науці ще не було поняття «громадянське суспільство» й офіційно ухваленого науковими радами рішення про його вивчення, але займалася я саме цією проблемою. Не було й теорії про нього, адже громадські організації в умовах тоталітаризму і жорсткого авторитаризму переважно одержавлені. У нас розглядалося лише питання відносин громадських організацій із державою. Про концепцію громадянського суспільства я знала із західної літератури і бачила його об'єктивне становлення в наших реаліях. Мірою політичного «потепління» цей історичний процес для тогочасної держави стримати було вже неможливо.

Я ніколи не займалася жіночими організаціями. Я не брала участі в жіночому русі саме тому, що не бачила дієздатних жіночих організацій. У радянській системі жіночі організації не виконували самостійної ролі, — вони були більше всередині демократичного руху і розвивалися разом з ним.

Та 1993 року в умовах уже незалежної України колежанка попросила мене взяти участь у підготовці науково-практичної конференції, яку організували жінки з «Жіночої громади» на чолі з Марією Михайлівною

Драч. Темою цієї конференції була «Участь жінки в державотворенні». Коли я прийшла на зустріч, то побачила багато жінок у залі. Я була дуже здивована такою кількістю, і найбільше мене зацікавило те, що жінки зібралися з доброї волі, із задоволенням та інтересом прийшли на таку зустріч.

Коли я розпитала, що робить ця організація, як жінки в ній працюють, то мене заінтригувало, що громадська ініціатива походить від самих жінок. Інтерес викликали проблеми, що їх вони порушували, і тема конференції. Це була перша в незалежній Україні науково-практична конференція, яку проводили жіночі організації, на тему участі жінок у державотворенні.

На цю конференцію приїхало багато охочих. І це була одна з тих подій, які пройшли надзвичайно вдало. На тій конференції у своїй основній доповіді, яку мене попросили виголосити, я вперше сказала про необхідність провести гендерну експертизу законодавства.

Наступного разу мене знову запросили зробити доповідь, цього разу для з'їзду жінок. І коли я почала цікавитися становищем жінок, то побачила велику проблему, яка має загальносуспільне, загальнодержавне значення. Та коли я вийшла на вивчення й аналіз прав жінок, мені для висновків увесь час бракувало доказів, аргументації. Я відчувала й логічно розуміла, що жіноче питання не може бути вирішено окремо від аналізу становища чоловіків, особливо коли в органах влади його вирішують чоловіки. Органи влади найбільше в нашій країні були і є переважно чоловічого складу. Ми весь час розглядаємо відокремлено одних жінок: жінки ставлять питання, жінки вирішують його, жінки пропонують, а немає кому проголосувати за це. І я почала ширше розглядати проблему становища і статусу жінок і чоловіків, не звужуючи її до аналізу становища одних лише жінок.

На жаль, хоча це історично зумовлено, фемінізм в Україні не розвивався класично, як у Європі. Фемінізм як капітал у системі людських відносин набирає сили з утвердженням капіталістичної системи і буржуазного ладу. В Україні ці процеси історично спізнювалися, але ми багато в чому встигали поряд із Європою і навіть дещо випереджали окремі країни, коли ще 1918 року ухвалювали Конституцію. Уже тоді стояло питання про рівність статей, а в багатьох країнах такої норми в Основному Законі досі не було.

Підійшов 1995 рік — рік IV Всесвітньої конференції ООН із становища жінок. Марія Михайлівна Драч запропонувала мені взяти участь у конференції від громадських організацій, і я погодилася. Думаю, мовляв, послухаю, як жінки світу ведуть розмову про своє становище, як вони вирішують «жіночі питання» — так їх тоді називали.

І коли приїхала в Пекін на конференцію, я почула глибокі й серйозні виступи жінок з Азії, Африки, не кажучи вже про Європу, про те, як ставилися ці питання, як вирішувались, побачила, як поводитися жінки була впевнена, що сама правильно побачила поставлене історією питання, і ще раз переконалася у своїй правоті, коли прочитала документи Пекіна, де кожний розділ закінчувався формулюванням потреби виробляти стратегії і тактики із забезпечення рівності чоловіків і жінок, а не просто формулою покращення становища жінок.

— Будь ласка, розкажіть детальніше про вашу діяльність у 1990-х роках із покращення становища жінок в Україні.

— У 1990-х роках жіночі організації вели активну роботу, і я не стояла осторонь. Якщо коротко, то виступала з лекціями про проект Конституції України, який обговорювався до її ухвалення, та про внесення до неї статті про рівність статей, брала участь у лекторіях з питань розвитку громадянського суспільства, демократичних рухів, писала звернення від громади в державні органи і не раз виступала з ідеєю створити державну структуру з питань становища жінок і утвердження рівності статей, була

кандидаткою на виборах до Верховної Ради 1994 року як членкиня Жіночої громади та ін.

Розповім про ще один випадок. У 1997 році в представництві ООН в Україні було створено гендерне бюро й ухвалено програму гендерного розвитку. Бюро запропонували очолити Ларисі Кобелянській. Я знала Ларису, ми працювали в одному інституті. Свого часу я запропонувала Ларисі долучитися до роботи Жіночої громади, тож у нас уже було налагоджено стосунки і Лариса запросила мене до участі в роботі бю

Коли я познайомилася з роботою гендерного бюро, то висунула свою пропозицію, що воно мусить робити. Насамперед гендерне бюро мало знати ситуацію по всій Україні. Лариса погодилася з цим, підтримала, і так виникла ідея зробити гендерний аналіз суспільства в Україні, залучивши всі матеріали про становище статей, які тільки були. Мені запропонували організувати цю роботу і виступити науковою редакторкою, звичайно, разом з Ларисою як директоркою бюро. Ми тоді залучили багатьох людей, і я поставила завдання зібрати геть усе — всі цифри, всі дані, які на той час були в Україні, не лише про жінок, а й про чоловіків, — щоб це був порівняльний комплексний аналіз. Хоча акцент було поставлено на жінках, бо вони найбільш залежні, але їхні статус і становище обов'язково розглядалися порівняно зі статусом і становищем чоловіків.

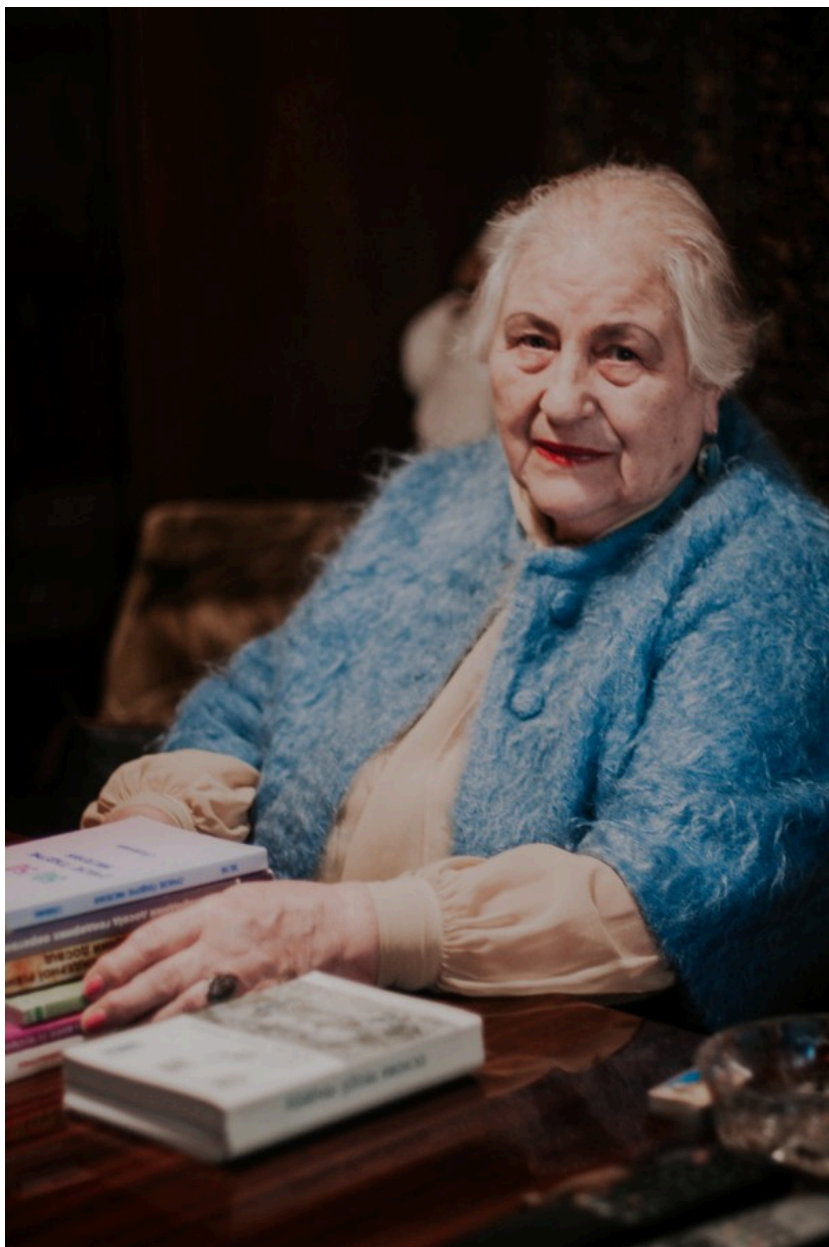
У результаті цієї роботи вийшла книжка «Гендерний аналіз українського суспільства»[5]. Відтак постало питання, як справі розвиватися далі. Тоді діяв ще проект «Гендер у розвитку», координаторкою якого була Оксана Куц. Вона і Лариса Кобелянська організували безліч семінарів за підтримки програми, розробленої у Швеції, яку тоді очолювала Бонні Бернстрем (Bonnie Bernstrom). Бонні приїхала в Україну допомагати проводити семінари з гендерних питань і передавати досвід гендерних перетворень у Швеції. Я долучилася до цих гендерних семінарів як лекторка.

— Пані Тамаро, ви одна з ініціаторок підготовки й ухвалення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»[6]. Розкажіть, будь ласка, історію цього закону.

— З ухваленням Конституції України 1996 року мене не покидала думка про потребу базового закону, який забезпечить рівноправність жінок і

чоловіків. Важливим чинником були матеріали Пекінської конференції і сама участь у ній, спостереження на власні очі за активністю жінок у світі. Я весь час стежила за жінками-народними депутатками, шукаючи особистість, яка могла б виявити право законодавчої ініціативи і з вуст якої таку ініціативу сприйняв би і підтримав парламент, що, на жаль, був і залишається чоловічим за статевим складом.

Ось знову-таки ситуація. Завжди є місце випадку, як це буває в літературних романах. На одну з конференцій, яку ми проводили у Львові, приїхала Таїсія Веніамінівна — дружина народного депутата Михайла Петровича Ковалка[7]. Вона не раз чула, як я у своїх виступах наголошувала на необхідності і важливості ухвалення закону про забезпечення гендерної рівності й наводила аргументи. Таїсія Веніамінівна запропонувала, щоби право законодавчої ініціативи в парламенті реалізував її чоловік. Я, відверто кажучи, поставилася до цього скептично. Знаєте, коли дружина втручається в таку справу, як діяльність Верховної Ради, мені це видається комічним. Я навіть стерла з пам'яті цю розмову.

Згодом був черговий семінар у Криму, і раптом після якоїсь доповіді мене покликала Лариса: «Таїсія Веніамінівна приїхала знову». Вона раніше з Києва до Львова приїздила машиною спеціально, щоб обговорити цю проблему, і в Крим теж вирушила з наміром зустрітися. І Таїсія Веніамінівна знову наполягає: якщо ми вважаємо за потрібне ухвалити закон про гендерну рівність, вона може запропонувати Михайлу Петровичу реалізувати в парламенті цю ідею. Стало ясно, що перед нами не просто дружина народного депутата, а його свідомо помічниця і соратниця. Пізніше я переконалася, що вона багато допомагала йому в роботі. На той час Михайло Ковалко очолював у парламенті Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики і ядерної безпеки.

Коли Таїсія Веніамінівна вдруге приїхала з цією ініціативою і розкрила, хто такий Михайло Петрович, бо я його не знала, я подумала, що це

може бути той впливовий депутат, якого я шукаю в парламенті. Я погодилася на зустріч з ним у Києві.

Я аналізувала можливості жінок у Верховній Раді. Було зрозуміло, що якщо ці жінки пропонуватимуть на сесії Верховної Ради проект закону про рівність статей, то гендерно-нечутливий парламент його не ухвалить. Треба було мати депутата з високим авторитетом і потужною енергією. Коли я зустрілася з Михайлом Ковалком, то побачила, що це серйозна людина, він уже на третій фразі моєї розповіді про гендер сказав: «Так, я згоден, давайте думати». Буквально наступного дня мені зателефонувала Таїсія Веніамінівна і каже: «Михайло Петрович просить вас зайти». Коли я прийшла з колегами, Ковалко розгорнув уже цілу програму нашої спільної праці над підготовкою проекту закону. Найцікавішою була його ідея створення ініціативної групи при Верховній Раді з підготовки закону про гендерну рівність, керівництво групою він доручив мені.

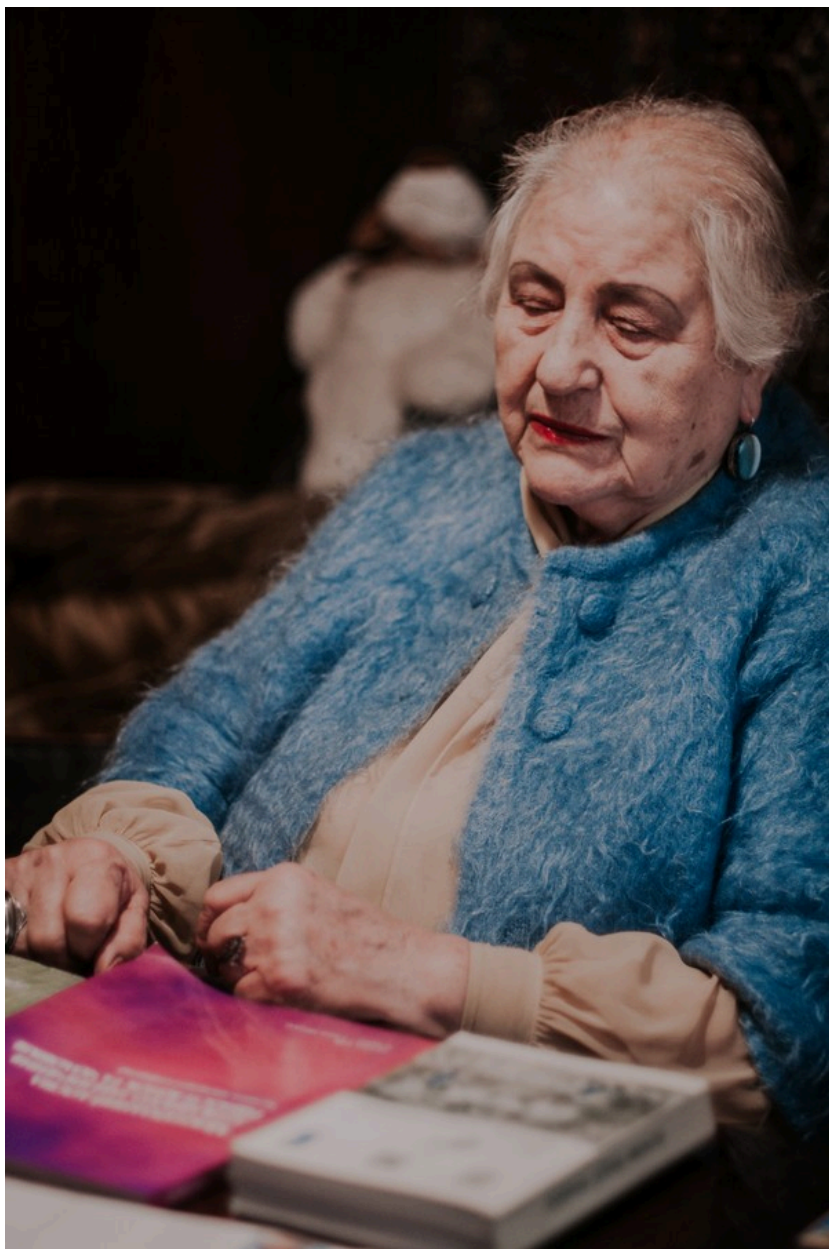
Отже, було створено таку групу, до якої ввійшли Лариса Колос[8], Лариса Кобелянська та інші. Основна робота лягла на мене: мені довелося працювати над творенням тексту закону.

Ситуація навколо утвердження гендерної політики в країні утворилася надзвичайно складна. На той час Міністерство у справах сім'ї та молоді підготувало Концепцію покращення становища жінок[9], яку схвалив Кабінет Міністрів України і її передали у Верховну Раду. Коли я прочитала цей документ, у назві якого стояло слово «концепція», мене вразила його непрофесійність. По-перше, то була не концепція, а радше якісь заходи. По-друге, я вже відвідала Пекін і зрозуміла, що в розвинутих країнах світу давно ухвалено закони про гендерну рівність. По-третє, у Пекін відрядили державну делегацію на чолі з віце-прем'єр-міністром України Іваном Курасом, котрий за посадою мав ознайомитися з матеріалами Всесвітньої конференції, у яких країнам рекомендували відповідальність за гендерну політику покласти на віце-прем'єра.

Тим часом народний депутат Василь Костицький[10] подав проект Закону України «Про національну стратегію поліпшення становища жінок в Україні»[11]. Ситуація дедалі ускладнювалася, кількість концептуальних опонентів зростала. Боротися треба було з державними органами найвищого рівня, а відтак посилатися на фундаментальні міжнародні і

національні юридичні засади. Для мене це насамперед Конституція України, міжнародні акти і конвенції та матеріали Пекіна. Я мала чималий статистичний і фактичний матеріал. Крім того, я не лише морально, а навіть якось фізично відчуваю потребу у свободі і справедливості — саме вони пов'язані з потребою в рівності. Я за своєю природою не відчуваю страху.

Мені довелося пришвидшити роботу над законопроектом, щоби подати його разом із концепцією. У жовтні 1999 року Михайло Ковалко подав проект закону до Верховної Ради в порядку законодавчої ініціативи. Почалася робота з депутатами і широкою громадськістю. У приміщенні парламенту систематично проводилися «круглі столи», на яких обговорювали гендерні питання та необхідність законодавчого забезпечення гендерної рівності. Поступово ввійшли в ужиток поняття «гендер», «гендерна політика», «гендерна експертиза», «гендерна статистика» та ін. Прихильники гендерного підходу вступали в діалог, інколи в суперечку з носіями традиційного бачення взаємин жінки і чоловіка. Концепція свободи і справедливості вільного вибору у формуванні стосунків між чоловіком і жінкою боролася з концепціями берегині роду, берегині дому, збереження патріархальних основ життя. Доходило до того, що іноді не гребували навіть плітками. Між жінками пішли розмови, начебто Ковалко добивається ухвалення закону, щоб улаштувати дружину на посаду міністра з гендерних питань. Міністром у справах сім'ї та молоді була тоді Валентина Іванівна Довженко.[12]. Мені довелось наполягти, щоб Ковалко подзвонив міністерці і переконав її, що ми дуже її поважаємо. Він зняв телефонну трубку і сказав: «Валентино Іванівно, я хочу, щоб ви були міністром», — і переговорив з нею про потребу ухвалити цей закон. Через кілька днів після цієї розмови Валентина Довженко, розумна і сильна жінка з політичним чуттям, зателефонувала мені: «Тамаро Михайлівно, я хочу, щоб ви були моїм радником».

Я погодилася. Жартома я казала, що набираю ваги. Не претендуючи на жодну посаду, крім наукової роботи, я в цей час уже була експерткою Програми ПРООН «Гендер в розвитку», керівницею ініціативної групи з питань гендеру Верховної Ради України, радницею міністра з питань сім'ї і молоді, членом правління громадської організації «Ліга жінок-виборців України 50/50». Усе це певною мірою сприяло тій роботі, на яку привело мене життя і яку я із задоволенням виконувала. А бралася я лише за ту роботу, яка, на мій погляд, мала загальнодержавне і загальносуспільне значення, — за розвиток і упорядкування гуманітарної сфери життєдіяльності суспільства. Мене не цікавили дрібні, маловартісні за значимістю питання.

Закон про рівноправність для України я сприймала як великий акцент на важливості особистості в сучасному житті країни, як складник історичного повороту від панівного технократичного підходу і мислення

до гуманітарного, як готовність увійти в європейську спільноту. Я спрямувала всі свої зусилля, активність жінок і організацій довкола мене на пришвидшення написання його тексту, а водночас не знижувала активності в проведенні масових заходів із розтлумачення змісту й ролі гендерної політики і насамперед ролі держави у її реалізації. У кінці року Верховна Рада розглянула законопроект на своїй сесії і в результаті він не набрав потрібної кількості голосів.

Парламент не ухвалив ні Концепцію про покращення становища жінок, подану урядом, ні законопроект «Про національну стратегію поліпшення становища жінок в Україні», поданий Василем Костицьким, хоча вони пройшли через парламентський Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин і саме Комітет представив їх на сесії для ухвалення.

Отримавши ці три документи, Верховна Рада запропонувала об'єднати їх в один. Я розуміла, що це форма відхилення чоловіками гендерної ідеї, і треба було психологічно, морально, якщо хочете — юридично і політично, усіма фібрами душі «пробивати» схвалення гендерного змісту закону.

Я зранку приходила у Верховну Раду і йшла в кабінет Костицького спільно напрацьовувати новий текст. Та зустрітися нам так і не вдалося: депутат від мене вперто тікав, вражений тим, що його законопроект не сприйняли. Певні складності були і з іншими депутатами. На різних

роботах, де доводилося працювати в житті, я не пам'ятаю таких труднощів, з якими зіткнулася при підготовці тексту спільного законопроекту і просуванні його в парламенті для схвалення. Наріжним каменем було незнання проблеми людьми, з якими мали справу.

Особливо непросто було спілкуватися з Геннадієм Йосиповичем Удовенком[13], який очолював парламентський комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, що розглядав проект закону, і який мав від імені комітету рекомендувати документ для схвалення його на сесії. Геннадій Йосипович, як і більшість чоловіків у парламенті, жив у полоні концепції покращення становища жінок. Літня людина, він ніяк не міг збагнути, де повинна бути рівність жінки й чоловіка, якщо у Верховній Раді майже всі чоловіки і зовсім трохи жінок. Він згадував неймовірно важке життя жінок у повоєнний період, він співчував сучасним жінкам, які працюють «у дві зміни» — на роботі і в домашньому господарстві. Геннадій Йосипович — людина авторитетна, народний депутат України, в минулому Президент 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, міністр закордонних справ України, голова Ради з питань етнонаціональної політики при Президентові України — звик вирішувати масштабні проблеми. І раптом проблема рівності статей вимагає побачити і відчувати не планету, не країну чи масштаби міжнародної проблеми, а конкретну людину певної статі. Він усе життя прожив у полоні патріархальної турботи про жінку як «другу стать», з розумінням усталеного віками розподілу праці в господарстві, оселі, сім'ї. Він увесь час, буваючи за кордоном, вирішував великі проблеми; і раптом нова для нього проблема, яку так важко предметити в реальному українському житті. Мені здавалося, що й після ухвалення закону 2005 року він так і не зрозумів, не усвідомив його необхідність і зміст.

З Удовенком непросто було спілкуватися, бо, зважаючи на його високі посади і високий міжнародний авторитет, з ним контактував переважно на посадовому рівні Михайло Ковалко. Голова секретаріату парламентського комітету, що його очолював Удовенко, доручив доопрацювати законопроект у контакті зі мною працівниці цього комітету Аллі Чигрин. У мене з нею склалися хороші стосунки, ми порозумілися, але й вона не наважувалася роз'яснити гендерну проблему Удовенку. Тож коли він виходив на парламентську трибуну виступати, був геть непереконливим і не наполегливим. Природно, що це передавалося в

сесійну залу. Треба було шукати шляхи впливу на Геннадія Йосиповича, і такий шанс мені випав.

Після того як Верховна Рада розглянула й відхилила Концепцію, подану Кабінетом Міністрів України, і два законопроекти народних депутатів щодо гендеру й покращення становища жінок, ініціативна гендерна група, Програма ПРООН «Гендер в розвитку», Ліга жінок-виборців в Україні разом із Міністерством у справах сім'ї та молоді (ця структура часто зазнавала змін, але залишалася центральним органом) проводили в парламенті із запрошенням громадськості багато семінарів, «круглих столів», конференцій, багато вклали сил і душі, щоб сформувані в депутатів гендерну свідомість. Це активізувало депутатів, і вони почали виявляти законотворчу активність у галузі гендерної рівноправності. Законопроекти з гендерної рівності в порядку законодавчої ініціативи було представлено в парламенті у вересні 2002 року, в березні і грудні 2003 року, у січні 2004 року, у вересні 2005 року. Протягом 1999–2005 років було подано всього вісім законопроектів з гендерної рівності. Вісім, уявляєте? Такого, мабуть, ніде у світі немає, щоб одна проблема породила стільки законопроектів. Усі вони мали пройти через комітет, що його очолював Геннадій Удовенко, індіферентний до гендеру.

Пам'ятаючи про провальний розгляд у парламенті трьох документів і доопрацьовуючи новий законопроект, я, не ставлячи до відома Михайла Ковалка, наважилася на різку критику Удовенка. Таким шансом для мене

стала трибуна міжнародної конференції «Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок і чоловіків», яка проходила в Києві в червні 2003 року. На тій конференції я робила основну доповідь «Міжнародний досвід державного забезпечення рівних прав і можливостей: тенденції становлення і розвитку». На заході були запрошені з Представництва ООН в Україні, народні депутати України, працівники міністерств і відомств, широке коло юристів-науковців і практиків, представники громадських організацій. Під час доповіді я прилюдно звернулася до Удовенка і заявила: «Геннадію Йосиповичу, те, що закон не пройшов у парламенті, винні ви». Він ніяк не міг зрозуміти чому. «Працюючи в державних і світового рівня органах, ви знали, що якщо на розгляд сесії парламенту буде подано два законопроекти, а тим більше якщо буде три проекти, то жоден закон не пройде, бо не набере більшості голосів. Ви мали підготувати й подати один розроблений проект закону». І я від імені громадськості звинуватила Геннадія Йосиповича в провалі цього закону. Йому було незручно, він почервонів, розгубився, бо не звик, мабуть, до такої категоричної постановки питання. А я сповідаю принцип: коли робиться важлива справа, посади відходять на другий план.

Після того багато хто активніше долучилися до роботи над проектами в цьому комітеті. Коли Геннадій Удовенко 2005 року востаннє виступав перед Верховною Радою при обговоренні виробленого в комітеті законопроекту, він звернувся до парламенту з проханням і з наполегливою аргументацією. Його виступ звучав наступально і переконливо, відчувалася впевненість у необхідності цього закону і навіть те, щось він уже щось читав про гендер. Отож 2005 року закон було ухвалено, хоча в ньому зняли окремі норми із законопроекту Ковалка, що їх у наступні роки народні депутати не раз вносили як поправки до ухваленого закону. Ось якщо коротко говорити.

Додам, що наразі я пишу книжку про історію створення цього закону, а вона виходить фактично як історія становлення гендерних перетворень.

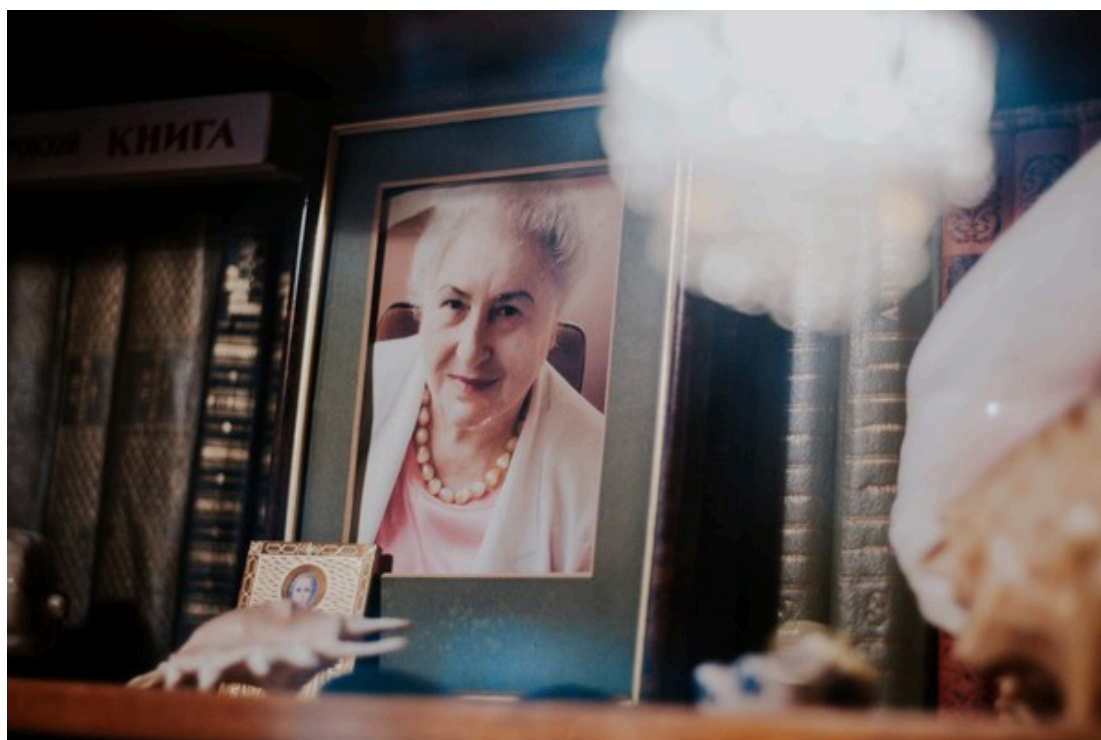
— Створюючи закон про гендерну рівність у 1990-х роках, як юристка, політологиня звідки ви брали інформацію? Ви зазначали, що інформації майже не було. Звідки ви її дізнавалися, зокрема про закони інших країн?

— Мені відомі основні підходи до творення базових законів із забезпечення гендерної рівності. У них треба визначити мету, дати

основні поняття, окреслити стратегічні напрями гендерної політики і вказати механізми їх реалізації, закріпити юридичне забезпечення регулювання гендерних відносин у визначених сферах суспільного життя й контролю за їх втіленням.

Наприклад, нині пропонують додати в закон «насильство». Насильство — це не сфера життєдіяльності, це метод силового впливу, примусу. Сферами імплементації гендеру є економіка, соціальне буття, освіта, охорона здоров'я, інформаційне забезпечення, що й відбито в законі. Можна також правовим чином закріпити гендерний складник у системі організації військової сфери.

Інформацією при написанні тексту закону були міжнародні акти, у яких закріплено норми захисту прав людини, рівність у відносинах чоловіків і жінок, подолання всіх форм гендерної дискримінації та ін. Я уважно вивчала документи ООН, ознайомлювалася з актами з питань гендеру, ухваленими в інших країнах, хоча їх було дуже мало. Про це написано в моїй монографії про міжнародний досвід творення суспільства гендерної рівності. Надзвичайно цікаві були для мене пекінські документи, у яких широко розглядалася проблема становища жінок і стратегічні гендерні висновки.

Я знала, наприклад, що при підготовці до Пекінської конференції Канада в міжнародних структурах порушувала питання про гендерний підхід у розкритті поставлених проблем, щоб ширше відбити його в документах,

які готувалися. Тому я з цікавістю вивчала федеральний план Канади з гендерної рівності, висвітлену в ньому Платформу дій на XXI сторіччя. Знайомилася із законами про рівність між статями Норвегії, Швеції, які першими ухвалили закони про рівність. З великим інтересом вивчала закон Литовської республіки про рівні можливості, який ставив акцент на можливостях і з якого я запозичила для закону України контрольні функції спеціально створеного органу омбудсмена. Однак у комітеті, на жаль, розділ про омбудсмена зняли, і лише 2018 року таки повернулися до створення такого органу, але створили його як урядового уповноваженого з гендерної політики. Закон про рівність на той час був у небагатьох країнах. Його активно почали ухвалювати тільки після Пекіна.

Не все в названих законах різних країн мене влаштовувало. Скажімо, закон про рівність Королівства Швеції зосереджувався на гендерному складнику головно у сфері праці. Канадський документ нагадував радше заходи і був надзвичайно великий — понад 50 сторінок дрібним шрифтом. Треба було самостійно виробляти правові норми імперативного характеру, виходячи з українських потреб. Я цю роботу узгоджувала і постійно консультувалася з професоркою, докторкою права, народною депутаткою України Зориславою Ромовською, яка працювала в парламентському комітеті з правової політики і була авторкою Сімейного кодексу України. Складностей було немало.

— Дякую. А скажіть, така-от цікава специфіка закону, що в його тексті слово «гендер» уживається, а назва слова «гендер» не містить. Ви можете прокоментувати, чому це так?

— По-перше, це поняття зняли у Верховній Раді, коли втручалися в текст законопроекту, доробляючи його без мене. По-друге, слово «гендер» тоді вражало всіх. Воно не тільки у нас в Україні багатьом не подобається, — воно і в Швеції не подобалося, хоча шведи дуже давно ведуть про це розмови. Однак нині вже всі міжнародні документи вживають це поняття.

І ще пригадую, коли Ковалко подав перший проект закону, один депутат вигукнув на весь зал: «Михайле Петровичу, ти зніми слово “гендер” — і ми проголосуємо». Проте не вийшло: слово залишили, а депутати не проголосували.

Тобто слово «гендер» — це те, що не сприймали. У парламенті є депутати, які досі його не сприймають. Ну, але як ви інакше скажете «гендерна експертиза»? Експертиза з рівності чоловіків і жінок? Точніше звучить «гендерно-правова», «гендерно-економічна» експертиза. Коли писали концепцію про забезпечення гендерної рівності в Україні, бюрократи з Верховної Ради і з Кабінету Міністрів заявили: у нас немає слова «гендерна політика». Довелося завойовувати це слово. Його внесли в концепцію, і тепер воно скрізь уживається. На жаль, не всі депутати парламенту останнього скликання — прихильники гендерної політики.

Це поняття вперше з'явилося не в Україні. Воно вже ввійшло у світовий політичний і юридичний діалог з літератури інших країн, стало розмовним. Терміни «гендерна експертиза», «гендерна статистика» й інші

органічно ввійшли в політичну й правову тканину українського суспільства, хоча шлях їхній був складним.

— Ви, крім того, займалися й координували першу в Україні гендерну експертизу законодавства. Поділіться враженнями від цього процесу і його результатів.

Одразу підкреслю, що цілеспрямована ідея проводити гендерно-правову експертизу і практика її здійснення в Україні належить громадськості. Ще 1993 року, коли Жіноча громада організувала вже згадану конференцію «Жінка в державотворенні», я тоді у своїй доповіді говорила про необхідність правової експертизи українського законодавства. Коли 1997 року в Представництві ООН в Україні створили гендерне бюро, його директорка Лариса Кобелянська одним із напрямів роботи визначила гендерно-правову експертизу.

Лариса попросила мене очолити цю роботу. У цьому був зацікавлений і Михайло Ковалко, з яким ми працювали в ініціативній гендерній групі. У чому полягала робота? Насамперед треба було знайти людей. Яких людей? По-перше, добрих фахівців-юристів, котрі знали б право у відповідній галузі. По-друге, ці люди повинні мати гендерні знання і вміти побачити гендерні аспекти у відносинах, які регулюються певною галуззю права. Це ми сьогодні такі розумні й тямущі в проблемах гендеру, коли існує багато літератури, проведено конференцій, буваємо за кордоном, знайомимося із світовою теорією і практикою гендерних перетворень. А тоді з'являлися поодинокі брошури і їх важко було дістати. У правовій науці навіть статей ще не було з проблем гендеру. Тому знайти людей з юридичною освітою, які могли б поєднати право і гендерні знання та крізь призму гендеру подивитися на право і ще й виписати юридичні норми із забезпечення рівноправності в певній галузі життєдіяльності суспільства, було дуже непросто.

Та мені вдалося створити гарний науковий колектив. Це були Михайло Буроменський — спеціаліст із міжнародного права, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри Харківської юридичної академії, яка мала тоді дуже високий авторитет; Зорислава Ромовська^[14] — докторка юридичних наук, професорка, раніше завідувачка кафедри сімейного і цивільного права у Львівському університеті, нині народна депутатка України, членкиня парламентського Комітету з правової політики, її

редагування проходили всі законодавчі акти й кодекси, які рекомендував комітет.

Це професорка Нінель Болотіна[15]. Вона працювала тоді в Одеській юридичній академії, а потім переїхала до Києва, де очолила кафедру в Інституті внутрішніх справ, яка забезпечувала викладання 17 юридичних дисциплін. Наукові інтереси Болотіної — трудове і соціальне право. Вона зацікавилася гендерною проблемою, стала часто цитованою гендеристкою. Це також старша наукова співробітниця, кандидатка юридичних наук Інституту законодавства при Верховній Раді України Ірина Лаврінчук, чий науковий інтерес — трудове право. Це були завідувач кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка професор Іван Котюк[16] і завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології й судустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук Олександр Костенко[17].

Тобто це були солідні люди, авторитети в науковому середовищі, які зрозуміли реальні гендерні проблеми. Навіть надзвичайно вимогливий до всього Іван Котюк, із яким, зважаючи на рівень його глибоких знань, усім завжди важко було говорити, познайомившись із гендерною проблематикою, сказав: «Проблема є, її треба вирішувати». І ми включилися і всі видали праці у вигляді брошур. Якщо скласти разом, це понад 400 сторінок тексту. Це вперше зроблена гендерно-правова експертиза і, хочу підкреслити, зроблена не Міністерством юстиції, не юридичними структурами, а ініційована громадськістю і виконана нею.

— Пані Тамаро, як би ви себе ідентифікували? Яке ваше ставлення до фемінізму?

— Я вважаю себе гендеристкою. Я не проти фемінізму, вважаю, що фемінізм — це одне з джерел і частина гендерного руху сьогодні. Він може існувати паралельно, всередині, як завгодно, але фемінізм сам по собі не перспективний, якщо він існує поза, без зв'язку з проблемою розвитку і життєдіяльності чоловічої статі. Мало того, ще 2000 року на одній науково-практичній конференції я у своєму виступі заявила, що нині не менш важлива або навіть важливіша порівняно з жіночою проблема стану і розвитку чоловічого соціуму. Без зміни у нього гендерного світогляду, без гендерного складника у формуванні всіх

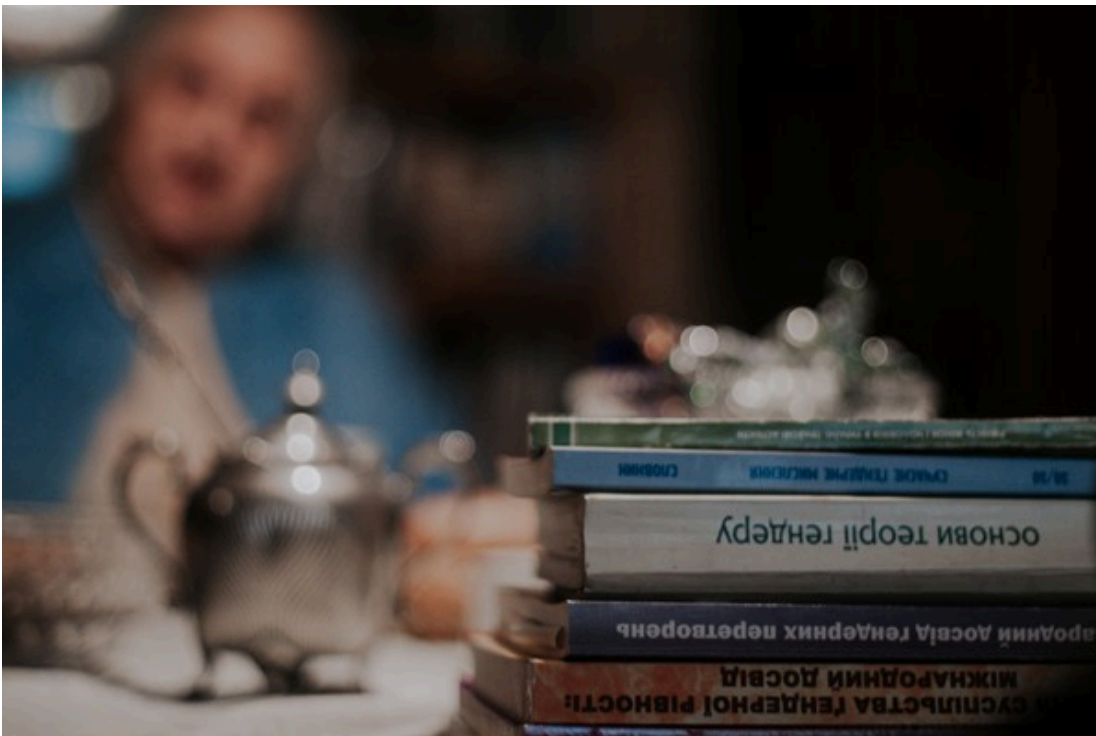
людських сил, без гендерного виховання чоловіків неможливо вирішити жодне серйозне питання щодо жінок.

— Як ви оцінюєте ситуацію сьогодні з активізмом навколо гендерних перетворень?

— За двадцять років утвердження гендерного напрямку діяльності в Україні багато зробили і громадськість, і держава. Визнано гендерну політику, ухвалено базовий закон про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, низку інших законів, наповнених гендерним змістом, у різні часи з різною активністю відбувалося творення державного механізму управління гендерними процесами, затверджувалися національні плани з гендерних перетворень, видано немало літератури, зокрема наукові посібники для вишів і шкіл, відбулася в певному обсязі гендерна переорієнтація громадських організацій, створено гендерну мережу і багато іншого. Усе це завдяки виявленій активності громадськості і державних структур.

Однак сучасний розвиток України потребує пришвидшеної динаміки гендерних гуманітарних і практичних перетворень, оновлення і наповнення їх новим, сучасним ефективним і результативним змістом.

Уже двадцять років у країні повторюються одні й ті самі завдання без аналізу причин їх невиконання, одні й ті самі горезвісні проблеми покращення становища жінок поза аналізом їх зі становищем чоловіків, без реальних пропозицій виходу з нього, одні й ті самі навіть фрази у доповідях і виступах, змінюються тільки цифри, тощо. Ми не навчилися цивілізовано користуватися правами і свободами. Ми не маємо сильних освічених лідерів із гендерними переконаннями, здатних бачити гендерні процеси і впливати на них, повести за собою актив. Наші державні структури гендерно малоосвічені, а часто безпорадні.

Недавно я виступала з доповіддю про виклики гендерних перетворень у сучасних умовах на всеукраїнській нараді з гендерних питань, на яку було запрошено заступників голів обласних і міських адміністрацій, котрі займаються проблемами гендеру на місцях, і широку громадськість. Присутні були також народні депутати України, віце-прем'єр-міністерка, вони розповідали про складне становище жінок і про потребу його покращувати. Після виступу віце-прем'єр-міністерка каже: «Вибачте, будь ласка, зараз прем'єр-міністр проводить нараду із Всеукраїнською радою церков, я маю туди бігти. Чи є у вас іще до мене питання?» Зал мовчить, адже питання навіть не обговорювались. Я її запитую: «А чи не провести прем'єр-міністру нараду з директорами академічних інститутів, науковцями вишів з питань гендеру? Я вас прошу, порадьте прем'єру, щоб він зібрав їх і поговорив про якусь гуманітарну проблему, про гендерну ситуацію в Україні. Нехай він і з Радою церков радиться, але я ніколи не чула, щоби прем'єр-міністр зібрав академічні інститути, вчених і поговорив з ними». Мені аплодували, що означало підтримку присутніх.

Люди з місць приїхали на загальноукраїнську нараду розповісти про себе, перевірити правильність того, над чим вони працюють, послухати колег з інших областей, розказати керівництву про плюси й мінуси імплементації ухвалених законів, постанов, розпоряджень, про їх ефективність і якість. А що в результаті? Ті, хто затверджує акти, побігли на чергові зібрання розповідати чергові мантри. В таких умовах і при

такому керівництві народжуються чергові виклики, які заплутуються в дедалі важче розв'язуваний клубок. Тут є над чим думати.

Є проблеми поглиблення гендерної активності, які, на мій погляд, ще по-справжньому не поставлено. У нас усі вивчають, проводять семінари,

«круглі столи» про права жінок, і феміністки теж. Скажіть, будь ласка, ви знаєте дослідження свобод? Хто у нас досліджує свободи, як жінки користуються свободами? Не знаєте? У нас усі права закріплено, але всі вивчають права. А от чи вміють жінки користуватися свободами? Як вони їх розуміють? Як ці свободи обмежено і де та лінія обмеження? У нас розуміння гендеру зводиться до прав. А що таке можливості? Хто у нас вивчає можливості? І до чого зводяться можливості? Хто у нас вивчає гендерну відповідальність? Чи були шанси, можливі і втрачені, входження у владу? Це питання, пов'язані з формуванням і вихованням активності, вмінням її виявити і реалізувати. Активізм — і духовні, і практичні його форми — потребує як самовираження, так і освоєння здобутих знань та людського досвіду. Це стосується і сфери гендеру. — **Насамкінець хотіла запитати вас, які книжки з гендерної тематики найбільше вас надихали і ви порадите їх почитати?**

— Я мало читала книжок із гендеру, тому уникну відповіді на це питання.

Я маю одну прикру ваду — я не знаю іноземних мов, особливо англійської. Не раз бралася вивчати французьку, яку люблю, але без мовної практики щоразу багато забувалося. Незнання мов — це, якщо хочете знати, мій великий сум і навіть біль. Я навчалася в часи, коли мови вивчали так, щоб їх ніхто не вивчив. Я росла в сім'ї, де не було додаткових коштів на вивчення мови, хоча вважаю, що інших знань здобула немало. Я працювала на таких роботах, де потрібно було багато часу для освоєння професійних знань і де не вимагалось знати іноземну мову.

Беручись вивчати гендер, я головно читала матеріали ООН, які присилали в Представництва ООН в Україні та опубліковані в інтернеті. Вони мене надихали. Мені дуже подобається, як чітко і зрозуміло пишуть в ООН документи. Раджу всім читати їхні основні матеріали, особливо ті, що стосуються гендерної проблематики.

У мене є своя зібрана в останні десятиліття бібліотека з гендерних питань. Ці книжки мене більше просвітлюють, ніж надихають. Я не виділятиму натхненниць і натхненників, щоб нікого не образити замовчуванням. Усім бажаю творчих успіхів, геніальних творів і результативних дій.

Фото Олени Ангелової.

[1] http://www.gender.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=89:gender-mainstreaming-to-become-part-of-the-countrys-civil-servants-policy-strategy-&catid=1:programmes-news&Itemid=37&lang=ua

[2] <http://gender-ua.org/pro-nas/treneri-ta-eksperti-shkoli-rivnikh-mozhливостej>

[3] <http://legalaid.gov.ua/ua/holovna/148-lypen-2017/2056-pro-prohres-ukrainy-z-likvidatsii-dyskryminatsii-shchodo-zhinok-hovoryly-v-kyievi>

[4] http://www.gender.org.ua/images/lib/gender_analysis_ukr.pdf

[5] http://www.gender.org.ua/images/lib/gender_analysis_ukr.pdf

[6] <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

[7]

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

[8]

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_

<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=5535&pf35401=5630>

[9] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=5535&pf35401=5630>

[10] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

[11] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=19915&pf35401=64129>

[12] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B2%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0

[13] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%B9_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

[14] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%97%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0

[15] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B0_%D0%9D%D1%96%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0

[16] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[17] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%97%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0

[18] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[19] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[20] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[21] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[22] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[23] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[24] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8E%D0%BA%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D1%87; Котюк І. І. *Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: гендерна експертиза*. — К.: Логос, 2004.

[17].

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

23 квітня 2018